

A ZÁRT ILLABIÁLIS VOKÁLISOK JELÖLÉSÉNEK PROBLÉMÁJA A „POGÁNY” OGUZ-NĀMĀ-BAN¹

Danka Balázs

Bevezetés

A „pogány” Oguz-nāmā (MS, Radloff 1891, Nour 1928, Pelliot 1930, Bang-Rahmeti 1936, Ščerbak 1959) egy feltehetően a XV. században keletkezett közép-török szövegemlék. Az ismert kézirat az egész szövegnek csak egy részét tartalmazza, 21 lapból áll. Minden egyes lapra mindkét oldalon 9 sor íródott az ujjur írás egy változatával. A szöveg a törökség körében közismert Oguz-legenda egy részét beszéli el, nevezetesen a főhős, Oguz Kagán születését és életében véghezvitt tetteit az uralkodása végéig. Ez a forrás nem tartalmazza a főhős többi ismert kéziratban meglévő leszármazását, illetve az uralkodása utáni eseményeket. A szöveg feltehetően szájhagyományon alapszik, benne verses és prózai részek váltják egymást. A szövegre azért hivatkozom a „pogány” (a továbbiakban PON) jelzővel, mert a többi ismert Oguz-legenda változattal (Eraslan 1968, Jahn 1969, Desmaisons 1970, Ölmez 1996, Bakır 2008) ellentétben nem tartalmaz muszlim motívumokat. Néhány példa:

(1) A szöveg Oguz születésével kezdődik, származásáról annyi derül ki, hogy az anyja neve Hold Kagán. A szöveg eleje hiányzik. Más változatokban Oguz származása egészen Jáfetig vissza van vezetve, női felmenőkről vagy Hold nevű személyről ezekben nincs szó.

(2) Az újszülött Oguz issza az anyja melléből az előtejet, majd ezután nem iszik, hanem rendes ételt kér. A többi változatban az újszülött addig nem hajlandó inni, míg az anya át nem tér az iszlámra.

(3) Mielőtt Oguz kagánná kiáltja ki magát, legyőz egy mitikus szörnyet, ezzel érdemli ki a rangját. A többi változatban Oguz muszlimmá lett, és elhagyta apja hitét, emiatt háborúba kezdenek. Oguz győz, ezért ő lesz az új uralkodó.

(4) Oguznak két felesége van, tőlük három-három fia. Amint meglátja, el is veszi őket. A többi változatban három feleség jelenik meg, de csak a harmadikat hajlandó szeretni, mert ő áttér az iszlámra. Tőle születik az összes gyermeke.

---

¹ Jelen publikáció az MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoport támogatásával készült.

A PON-t további két fontos tartalmi jellemzője különíti el a többi ismert változattól:

(a) Bár a kerettörténet alapján egy Oγuz-nāmā változatról beszélünk, amely tartalmi átfedésben van a többi ismert változattal, a szöveg mintegy 30%-a tulajdonképpen a szlávok meghódításáról szól, amely a többi változattól hiányzik, vagyis a PON valójában egy, a szlávok fölötti hatalmi proklamáció.

(b) A Volgán való átkelés logisztikai kivitelezéséért (népetimológia alapján) a Kipcsak nevet és egyéb címeket kapó bég (akitől a többi Oγuz-nāmā változat szerint a későbbi kipcsak törzsek leszármaznak) eredeti neve *Uluγ Ordu*, vagyis Nagy Horda. A Nagy Horda névvel a XV. században darabokra hulló Arany Horda központi területeit illették. Éppen e két motívum alapján kell arra gondolnunk, hogy a szöveg leghamarabb a XV. században keletkezhetett a Volga alsó folyását övező steppevidéken. A dolgozatban leírtakkal amellet fogok érvelni, hogy nyelvészeti szempontból is igazolható az, hogy a PON a volgai törökséghez köthető Oγuz-nāmā változat.

1. Az ujjur írás és a PON írásváltozata

Az ujjur írás sémi eredetű betűírás, amely az arámiból kialakított szogd írásból alakult ki. A törökséghez szogd buddhista szerzetesek közvetítésével került. Az 1. táblázat bemutatja az egyes betűk által jelölt hangokat, összehasonlítva a PON hangjelölési rendszerével (az ótörök fonémakészletet illetően lásd Erdal 1998: 138–140; bővebben: Erdal 2004: 37–84).

A PON ujjur írásváltozatát közelebbről megvizsgálva látható, hogy több vonásában eltér az ótörökre használt ujjur írástól. Alapvetően kisebb grafémakészletet használ.

A mássalhangzó-jelölésben alapvetően nincs meg az a *fortis–lenis* oppozíció, amely az ótörök ujjur írásban részben megvolt: <q>:<γ>, <s>:<z>, <t>:<d> (de <b> /b/,/p/; <k> [k], [g]). A PON-ban a fenti hangok jelölése ilyen vagy olyan módon egybeesik:

1. <γ> [ɣ],[q]; <q> [ɣ],[q]. A két graféma alakjában nagyon hasonló. A PON kurzív kézírása alapján a kettőt csak a diakritikus pontjai alapján lehetne megkülönböztetni, azonban a diakritikusok jelölése teljesen ötletszerű, pl. <ɣ'ɣ'n>, <q'q'n> /qayān/ 'kagān'.

2. Az <s> egyaránt jelölhet /s/-t és /z/ szó belsejében, illetve a <-z> /s/-t és /z/-t szó végén, disztribúciójuk kiegészítő.

3. A PON-ban nem találunk <t>-t. A /t/ és /d/ jelölésére egyaránt <d> szolgál.

A zárt illabiális vokálisok jelölésének problémája a „pogány” Oyuz-nāmā-ban

1. táblázat: Az ótörök ujur ábécé² és a PON betűkészletének összehasonlítása

Név	Betű	Ótörök	PON
Alif	<'>	Szókezdő V, ill. /ä/	(Szókezdő V) /a/, /ä/, /i/, /i/
	<'>	/a-/	-
Beth	<v>	/v/	-
Gimel	<γ>	/g/ [γ]	/k/ [q], /g/ [γ]
Waw	<w>	/o/, /u/, /ö/, /ü/	/o/, /u/, /ö/, /ü/
Waw + yod	<wy>	Első szótagi /ö/, /ü/	-
Zain	<-z>	/z/	/-s/, /-z/
Zain, két pont	<ž>	ž (csak jövevény- szavakban)	-
Heth	<h>	[χ]	-
Heth, két pont	<q>	/k/ [q]	/k/ [q], /g/ [γ]
Yod	<y>	/y/, /i/, /i/, [e]</ä/	/y/, /i/, /i/, [e]</ä/
Kaph	<k>	/k/ [k], /g/ [g]	/k/ [k], /g/ [g]
Lamedh	<d>	/d/	/t/, /d/
Mem	<m>	/m/	/m/
Pe	<b>	/b/, /p/	/b/, /p/
Nun	<n>	/n/	/n/
Tsadi	<č>	/č/	/č/, [j]</y/
Resh	<r>	/r/	/r/
Shin	<s>	/s/	/s/, /z/
Shin, két pont	<š>	/š/	/š/
Tau	<t>	/t/	-
kampós Resh	<l>	/l/	/l/

² Daniels (1996: 540-1) alapján.

4. A <č> egyaránt szolgál az etimologikus /č/ és a /y/ variánsaként jelentkező [j] jelölésére. Ez utóbbi az ótörök ujjuriban nincs meg. Feltételezésem szerint a PON-ban a *fortis: lenis* oppozíció meg nem különböztetése csak ortográfiai sajátosság, mivel ez az oppozíció mind az ótörökben, mind az összes modern török nyelvben megtalálható. E konkrét szöveget illetően nem folytattam vizsgálatokat, és jelen dolgozat szempontjából a *fortis: lenis* oppozíció kevésbé lényeges.

A PON magánhangzó-jelölése is különbözik az ótöröktől: első szótagban a szöveg nem tesz különbséget elöl és hátul képzett magánhangzó között (*alif* <'> /a, ä/, *yod* <y> /i, i/, *waw* <w> /o, u, ö, ü/), míg az ótörök ujjuriban ez megvan első szótagban (részletesen lásd a 2.4. részt).

2. Az ótörök magánhangzórendszer és az ujjur írás

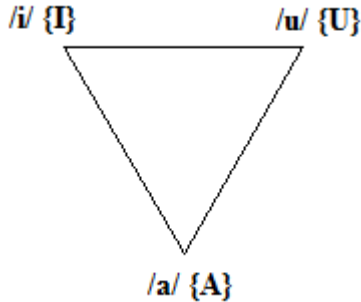
A probléma megértéséhez tudni kell, hogy az ujjur írás, mint sémi eredetű írás, a sémi nyelvek hármas magánhangzórendszerének megfelelően három alapvető magánhangzó-grafémát tartalmaz: <'> /a/, <y> /i/, <w> /u/. Ezek az írásjegyek eredetileg mássalhangzókat jelöltek (/ /, /y/ /w/).

A további elemzés során a kormányásfonológia elem alapú megközelítést alkalmazom (Harris 1994). A (magánhangzó)fonémák e szerint az elméleti keret szerint nem [+], megkülönböztető jegyek által különböznek el egymástól, hanem a következő elemek megléte vagy hiánya alapján {A, I, U}. Az {A} nyíltságot jelöl, az {I} elölképzettséget, az {U} pedig kerekítettséget. Egy magánhangzó-fonéma minőségét az dönti el, hogy e három elem közül mely eleme(ke)t tartalmazza. A hagyományos megkülönböztető jegyes elemzés szerint ezek az elemek a következőképpen írhatóak le.

- {A} [+nyílt, –elöl, –kerek]
- {I} [–nyílt, +elöl, –kerek]
- {U} [–nyílt, –elöl, +kerek]

Ezek az elemek egy az egyben megfelelnek a sémi magánhangzórendszer fonémáinak, és jelölésüknek: {A} /a/ <'>; {I} /i/ <y>, {U} /u/ <w>.

Az /a/, /i/, /u/ magánhangzók fonológiai szempontból tehát egyszerűnek minősülnek, mivel csak egyetlen elemet tartalmaznak, amely hármas privatív oppozícióba állítja őket (1. ábra).

1. ábra: A sémi hármas magánhangzórendszer

Az ótörök magánhangzórendszer, amelyre az alapvetően 3 magánhangzó-grafémát tartalmazó írásrendszert adaptálni kellett, merőben eltér a sémitől: összesen 8 magánhangzó-fonémát tartalmaz: /a/, /o/, /i/, /u/, /ä/, [e]³, /ö/ /i/, /ü/. A rendszer eredetileg tartalmazott hosszú magánhangzókat is, ám ezek az ótörök kor során lerövidültek. Részletezésükre itt nem térek ki.

Az ótörök (rövid) magánhangzóképzlet fonémáinak leírására természetesen nem elegendő egy-egy elem, mivel háromnál több magánhangzó alkotja a rendszert. Az itt felhasznált elmélet szerint ezért a magánhangzók némelyike egynél több elemet is tartalmaz. Az egyszerűbbtől az összetettebb felé haladva a következőképpen írhatók le:

egy elemet tartalmazó magánhangzók : /a/ {A}; /i/ {I}; /u/ {U}

két elemet tartalmazó magánhangzók: /ä/ {AI}; /o/ {AU}; ü {IU}

három elemet tartalmazó magánhangzó: /ö/ {AIU}

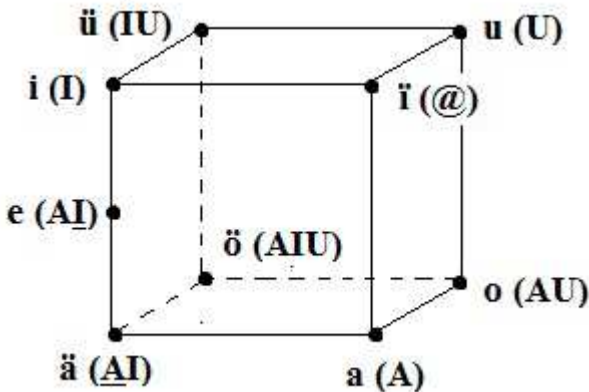
Ebből a felsorolásból még kimaradt két magánhangzó, az [e] és az /i/. Az [e] ugyanazokat az elemeket tartalmazza, mint az /ä/ {AI}, viszont a következő szótagbeli /i/ {I} hatására az {I} elem vált benne dominánssá, vagyis az [e] abban tér el az /ä/-től, hogy az elemei között megváltoztak a fejeviszonyok: /ä/ {AI} illetve [e] {AI}

---

³ Az [e] az /ä/ allofónja, amennyiben az /ä/-t követő szótagban /i/ található. Az ótörök írásrendszerek a zárt [e]-t az /ä/ [ä]-től eltérően jelölik, többnyire <y>-vel. Az ótörök rovásfeliratok jenyiszjeji csoportja esetében önálló <e> graféma is előfordul (Erdal 2004, 45). A jelen dolgozatban tárgyalt ujjur írás az [e]-t szintén <y>-vel jelöli. Az alábbi elemzés során még szerephez jut, ezért indokoltnak láttam felvenni a felsorolásba.

Az /i/ fonéma a rendszerben elfoglalt helyzetét tekintve különleges, hiszen a rendszerben a helyét nem az elemek megléte, hanem azok *hiánya* adja (nem nyílt, nem kerek, nem elől képzett). Az /i/ tehát neutrálisnak minősül, amelynek jelölésére a { @ } jelet használom. Az /i/ feltételezett neutrális minősége képezi a további érvelésem alapját.

Az ótörök magánhangzórendszert a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: az ótörök magánhangzórendszer

2.1 A neutrális elem fonológiai interpretációja

Az {A, I, U} elemet tartalmazó egyszerű fonémák (= /a/, /i/, /u/) egy képzeletbeli balra néző szájjüregnek megfelelő háromszög csúcsait képviselik. A { @ } elem pedig a csúcsok között helyezkedik el, a háromszög területén belül. Ha az {A, I, U} elemeket alapszínekként képzeljük el és azok kombinációit kevert színeknek, akkor a neutrális elem a festővászonnak feleltethető meg. Egy nyelvben ez a neutrális színezetű magánhangzó olyan pozíciókban jelenhet meg, amelyek érzékenyek a redukcióra, illetve a hangtani környezetre. Ilyen pozícióknak tekinthetők például azok, ahol érvényesül a magánhangzó-harmónia. A { @ } elem minősége nyelvenként eltérő lehet, illetve szintén eltérő, hogy az adott magánhangzórendszer mely fonémája tekinthető neutrális minőségűnek (Harris 1994: 108–135).

2.2 A /i/ mint az ótörök magánhangzórendszer neutrális fonémája

A következőkben nézzük meg, hogy megállja-e a helyét az /i/ minőségének { @ }-vel való magyarázata.

Az /i:/i/ oppozíció megléte az ótörökben vitatott. Első szótagban található minimálpárok, a veláris /i/ a legtöbb esetben /k/ [q] illetve /g/ [ɣ] környezetében fordul elő. Találhatóak olyan minimálpárok is, amelyek nem tartalmaznak /k,g/-t: *tin* 'lélegzet, lélek' : *tin* 'kötőfék'; *siz-* 'szivárog' : *siz* 'ti (névmás)'; *tī:t-* 'darabokra tép' illetve *tüt* 'vörösfenyő' : *tit-* 'lemond, felad' Ezek az adatok igazolják, hogy az /i/ és az /i/ két külön fonéma, és nem csak a /k,g/ környezetében megjelenő allofónok (Erdal 2004: 52–59).

A /k/ fonéma a következő elemeket hordozza: { @, ?, h }, ahol a { @ } a képzés neutrális helye (velum), a { ? } zárelem és a { h } zörejelem. E fonéma [k] allofónja {I} elemet tartalmazó magánhangzók /ä, i, ö, ü/, a [q] pedig {I} elemet nem tartalmazó magánhangzók /a, ĩ, o, u/ környezetében fordul elő. Ennek tükrében azt kell feltételeznünk, hogy a két allofónt egy {I} elem választja el egymástól, amelynek megléte a magánhangzók által kijelölt hangtani környezettől függ, vagyis attól, hogy van-e olyan környező magánhangzó, ahonnan az {I} átterjedhet a /k/-ra.

Hangsúlyozom, hogy az ótörök [k] { @, ?, h, I }-ként és a [q] { @, ?, h }-ként való elemzése pusztán feltételezés, és itt nem vonom le belőle azt a következtetést, hogy [k] tényleges ejtése palatalizált lett volna. Ezt az állítást megbízható hanganyag hiánya miatt nem is lehetne igazolni. Az ok, amiért mégis ezt az utat választom, az egyszerűség: ezáltal a [k] és [q] közötti különbséget ugyanolyan módon lehet megragadni, mint például az /u/ {U} és /ü/ {UI} (stb.) közötti különbséget, ami teljes mértékben igazolható (lásd alább). Ennél a feltételezésnél maradván nincs szükség újabb olyan hely-elem bevezetésére, amely a turkológiai szakirodalomban „veláris”-ként illetve „uvuláris”-ként leírt [k] és [q] megkülönböztetésére szolgál. Az ótörök /k/ ilyen elemzése továbbá megfeleltethető az 2.1-ben leírtaknak is, mivel a képzési helye { @ }, amely érzékeny a hangtani környezetre, illetve szuffixumok esetében a magánhangzó-harmóniára.

A /k/-hoz hasonlóan a /g/ a következő elemekre bontható: { @, (?), h } (a zárhang-minőség vitatott), amely kiegészül egy zöngés {L} minőséggel. A [g] és [ɣ] allofónok disztribúciója megegyezik a [k] illetve [q] allofónokéval, vagyis a kettő közötti különbség az {I} elem megléte vagy hiánya, környezettől függően. Ismert továbbá az ótörökben /i/ > /i/ változás /č, š, n', y/ környezetében is, amelyek mind palatális elemet (tehát {I}-t) tartalmazó mássalhangzók, vagyis az {I} terjedés feltételei ezekben az esetekben is adottak. Az ótörökben a fenti esetekben az /i:/i/ oppozíció megszűnik, ami – ugyancsak

figyelembe véve a { @ } elem változásra való érzékenységet – alátámasztja az ótörök /i/ { @ } interpretációját.

2.3 A /i/ <'> jelölése az ótörökben

Az ótörök /i/ fonéma <'> jelöléséről a következő információk található Erdal ótörök nyelvtanában:

(1) Sémi eredetű (szogd, ujjur, manicheus) írással íródott preklasszikus szövegekben megfigyelhető a nem első szótagi /i/ <'> betűzése. Ez főleg az előbbi két írásrendszerben gyakori, de nem tekinthető általánosnak. Ezt a szerző pusztán írásbeli ingadozásnak (graphic fluctuation) tekinti (Erdal 2004, 43).

(2) /g, r, l/ környezetében Brahmi-írásos szövegekben /i/ > [a] változás figyelhető meg, amelyet Erdal hangtani változásnak, nyíltabbá válásnak tekint. Ezt azzal magyarázza, hogy az /i/ megjelenése a fenti környezetben „psychologically assigned to the /a/ and not the /i/ phoneme” (Erdal 2004, 91).

(3) Az [i] <'> betűzése gyakori szinharmonikus (négyes alternációt mutató) szuffixumok /X/ [i, i, u, ü] esetében is. Szuffixumoknál ritkán, de előfordul, hogy az [i] is <'>-fal van kiírva, ez utóbbi jelenséget Erdal szintén nyíltabbá válásnak tekinti (Erdal, 2004, 44).

2.4 Az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése

A szogd írás ótörökre való adaptációja során olyan hangokat is le kellett írni a rendelkezésre álló grafémákkal, amelyek az eredeti sémi rendszertől idegenek: /ä/, [e], /i/, /o/, /ö/, /ü/. Az „új” hangok jelölésére új stratégiákat kellett kidolgozni.

A 2. táblázat összefoglalja az ujjur írás által az ótörök magánhangzó-fonémák jelölésére használt stratégiákat. A vessző előtti adat első szótagi, a vessző utáni pedig nem első szótagi pozíciót jelöl. Az [e] esetében a vessző után a „-” azt jelzi, hogy ez a fonéma az ótörökben nem fordul elő nem első szótagban. Az /o/ és /ö/ esetében pedig azt, hogy nem első szótagi labiálisok zártsági foka az ujjur írásos szövegekben az írásrendszer sajátosságaiból fakadóan nem határozható meg pontosan (általában *u*, illetve *ü*-ként írják át őket). A „(’)” szókezdő pozícióra utal, vagyis a helyesírási konvenció szerint a szókezdő magánhangzókat minden esetben egy radikális <'> jelzi. Ez a radikális <'> az /ä/ kivételével nem járul hozzá a fonéma minőségének leírásához, jelentése kb. „szókezdő magánhangzó”.

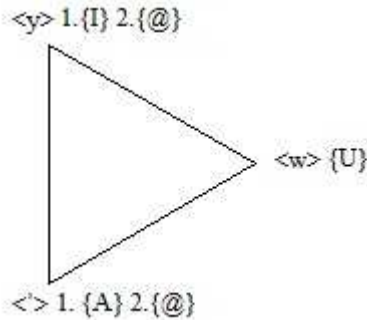
2. táblázat: Az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése

/i/ {I} <(‘)y>, <y>	/ü/ {UI} <(‘)wy>, <w>	/i/ {@} <(‘)y>, <y>~<‘>	/u/ {U} <(‘)w>, <w>
[e] {AI} <(‘)y>/<‘>, -	/ö/ {AUI} <(‘)wy>, -		/o/ {AU} <(‘)w>, -
/ä/ {AI} <‘>, <‘>		/a/ {A} <(‘)‘>, <‘>	

Amint látható, az ujjur írásrendszer tökéletlen, hiszen képtelen egyértelműen jelezni az ótörök magánhangzó-fonémákat. Nincs 1:1 fonéma–graféma megfelelés, a grafémák intuitív módon a jelölni kívánt fonémák (domináns) elemeit igyekeznek megragadni, nem teljesen sikeresen.

Az ujjur írás az ótörök magánhangzórendszer fonémáinak csak az {U} elemét képes tökéletesen megragadni és lefedni.

Az ujjur <y> graféma csak *elsődlegesen* jelöl {I}-elemet (/i/, /e/, /ö/, /ü/, de nem /ä/). A *másodlagos* interpretációja azonban az {A} és az {U} hiánya. Hasonló ingadozást lehet tapasztalni az <‘> esetében is. Az <‘> elsődleges interpretációja {A} (/a/, /ä/), másodlagosan viszont az {I} és {U} hiánya. Vagyis az <‘> és <y> grafémák esetében ha nem az elsődleges interpretáció a mérvadó, a másodlagos interpretáció aktiválódik. Ez mindkettő esetében elemek *hiánya*, amely megfelel az /i/ {@} minőségének. Mivel az írásrendszer sémiből örökölt tulajdonsága az, hogy a magánhangzókat jelölő grafémák eredendően a 2. ábrán látható háromszög csúcsait fedik le, és az /i/ {@} elem pedig a háromszögön belül helyezkedik el, az /i/ fonéma – megfelelő graféma nem lévén – csak a fent említett közvetett módon jelölhető (lásd 3. ábra, vö 1. ábra). Az /i/ írásképe ingadozásának végső oka tehát az, hogy az írásrendszerben egyszerűen nincs az /i/ jelölésére alkalmas graféma.

3.ábra: Az ujjur írás magánhangzó-grafémáinak elemjelölése.

Ezzel a megközelítéssel egyszerre magyarázható mindhárom, a 2.3-ban leírt jelenség, és ide sorolható az ún. „defektív” jelölés is, amikor ki sem írják az /i/-t jelölő grafémát (Róna-Tas 1998, 128).

3. Adatok a PON-ban

A fentiekben láttuk azt, hogy az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése miért ingadozó az /i/ tekintetében. A Bevezetésben említettem, hogy a PON egy középtörök szöveg, és az ujjur írás egy *változatával* jegyezték le, amely főként az időbeli távolság okán bizonyos vonásaiban eltér az ótörök ujjur írástól, de az írás alapelve ugyanaz maradt. Ennek alapján azt feltételezem, hogy a fenti gondolatmenet a PON írásváltozatára is érvényes, és az alábbi adatokat ennek tükrében igyekszem megmagyarázni. A felsorolt adatok mellett az előfordulások számát <'> jelöléssel, illetve <y> jelöléssel a következő formátumban adom meg: (x_{n1} vs. x_{n2})

3.1 Az /i/ <'>-jelölése hátulképzett magánhangzók környezetében, /g, r, l/ előtt

Ahogy az ótörök alapján elvárható, hátulképzett környezetben /g, r, l/ előtt számos példa van arra, hogy az /i/-t <'> jelöli, valójában ez a helyzet a rendelkezésre álló adatok túlnyomó többségében. Itt csupán egy-egy példát adok meg.

/q̄ir̄q/ ~ <q̄r̄'q> 'negyven'	x7 vs. 0
/ȳil̄q̄i/ ~ <ȳl̄qy> 'háziállat'	x4 vs. 0
/č̄iṝay/ ~ <č̄'q̄'y> 'szegény'	x1 vs. 0

A zárt illabiális vokálisok jelölésének problémája a „pogány” Ojuz-nāmā-ban

3.2 Az /i/ <'>-jelölése hátulképzett magánhangzók környezetében, nem /g, r, l/ előtt

/q̄l̄ič̄/ ~ <q̄l'č̄>, <q' l'č̄> 'kard'	x4 vs. 0
/q̄z̄/ ~ <q'z̄> 1. 'lány' 2. 'ritka'	x1+x1 vs. 0
/q̄m̄iz̄/ ~ <q' myz̄> 'kumisz'	x1 vs. 0
/tiš̄/ ~ /tiš/ ~ <d'š̄> 'fog (szerv)'	x1 vs. 0

3.3 Az /i/ <'>-jelölése előlképzett magánhangzók környezetében, /g, r, l/ előtt

/t̄il̄ä-/ ~ <d' l' -> 'kíván vmit'	x7 vs. x1
/b̄ir/ ~ <b' r'> 'egy'	x7 vs. x30
/b̄ir̄lä/ ~ <b' r' l'> 'vmivel együtt'	x2 vs. x23
/t̄ir̄ig/ ~ <d' r' k'> 'élő'	x2 vs. x1
/t̄il̄ ~ t̄il/ ~ <d' l'> 'nyelv'	x1 vs. 0
/č̄äriḡ/ ~ <č' r' k'> 'sereg'	x3 vs. x12
/b̄ild̄ür-/ ~ <b' ldwr-> 'tudat vmit'	x1 vs. x2

Látható, hogy az <'> -fal betűzött alakok kiterjednek az /i/-re is, de elől képzett környezetben már nem túlnyomó többségben vannak jelen. Ez normálisnak tekinthető, hiszen ebben a környezetben az elvárt betűzés az {I} elemet jelölő <y>. Ezekben az esetekben éppen az az érdekes, hogy ennek ellenére is találunk <'> betűzést.

3.4 Az /i/ <'>-jelölése elől képzett magánhangzók környezetében, nem /g, r, l/ előtt

/t̄älim/ ~ <d' l' m'> 'sok, számos'	x3 vs. x4
/t̄äriḡ/ ~ <d' r' nk'> 'mély'	x1 vs. 0
/t̄ikt̄ür/ ~ <d' kdwr-> 'felállít, (földbe) leszúr' +CAUS.	x1 vs. 0
/b̄iti-/ ~ <b' d' -> '(eccsettel) ír'	x1 vs. 0
/yit-/ ~ <y' d' -> 'elkóborol, elvész'	x1 vs. 0
/ič̄-/ ~ <č̄ -> 'iszik'	x1 vs. x3

3.5 <'> betűzés etimologikus labiális magánhangzó helyén

Az írásban nem csak etimologikus /i/, illetve /i/ helyén találunk <'> betűzést, ez a jelenség néhány esetben labiális magánhangzó helyén is megfigyelhető.

/ulw/ <'wl'q'> 'nagy'	x1 vs. x9
/yarw-/ <y' r' -> 'ragyog'	x1 vs. x2
/tut-/ <d' d' -> 'tart'	x1 vs. x3

<i>/dost/</i> < <i>d'sd</i> > 'barát'	x1 vs. x2
<i>/baluq/</i> < <i>b'l'q</i> > 'város'	x1 vs. x7

Az utolsó adat, a *baluq* etimologikusan nem /u/-t, hanem /i/-t tartalmazott (Clauson 1972, 335), viszont a szövegben 7 további esetben <*b'lwq*> betűzést találunk. Emiatt célszerűnek tartottam az adatok ezen csoportjába sorolni.

3.6 <'> betűzés négyes illeszkedésű toldalék-magánhangzók helyén

Az <'>-fal jelölt zárt illabiális vokálisok olyan szuffixumokban is előfordulnak, amelyek a négyes illeszkedésű /X/ morfofonémát tartalmazzák, amelyek realizációja [i, i, u, ü] lehet a megelőző szótagi vokális minőségétől függően: /a, i/ > [i], /ä, i/ ill. [e] > [i], /o, u/ > [u], /ö, ü/ > [ü]. A legtöbb példa az $-(X)p$ perfektív gerundium, illetve a birtokos esetjelölő $+nX\eta$ szuffixum esetében található.

3.6.1 Az $-(X)p$ gerundium toldalék-magánhangzójának jelölése

Az $-(X)p$ gerundium összesen 34 esetben fordul elő a szövegben. Ebből 16 esetben van a toldalék-magánhangzó <w>-val jelölve, 9 esetben {U} elemet tartalmazó, 7 esetben pedig {U} elemet nem tartalmazó magánhangzó után.

<-yb> jelölést 3 különböző lexéma (/iç-/ 'iszik', /ber-/ 'ad' illetve /kel-/ 'jön') összesen 5 (az előbbi sorrend szerint 1+2+2) esetben találunk, mind az öt esetben előző szótagi {I}-t tartalmazó, de {U}-t nem tartalmazó hang után, vagyis [e], illetve /i/ után. Hozzá kell tenni, hogy a /kel-/ és /ber-/ szavak magánhangzó-jelölése szintén ingadozik. A /ber-/ esetében mindkétszer <b'ryb>, a /kel-/ esetében pedig egyszer <k'lyb>, egyszer pedig <kylyb> betűzést találunk.

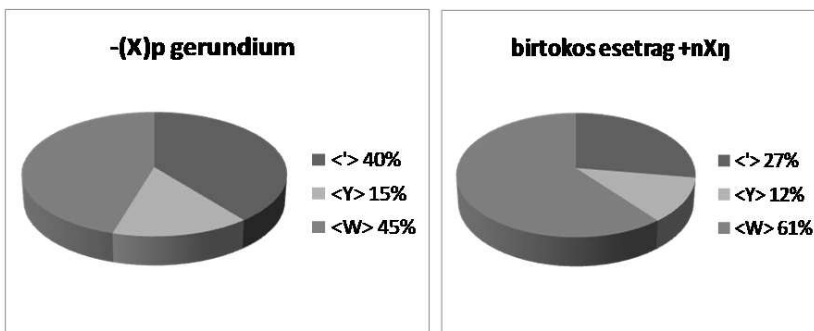
Az $-(X)p$ gerundium 13 esetben van <-b> ként betűzve, 1 esetben /u/ után. A maradék 12 eset egyenlően oszlik meg {I} elemet igen, de {U} elemet nem tartalmazó /e, ä, i/, illetve sem {I}, sem {U} elemet nem tartalmazó /a, i/ magánhangzók utáni pozíciók között.

3.6.2 A $+nX\eta$ birtokos esetjelölő toldalék-magánhangzójának jelölése

A $+nX\eta$ birtokos esetjelölő összesen 54 esetben fordul elő a szövegben. Ebből 33 esetben a toldalék-magánhangzó <w>-vel van jelölve. Érdekes módon többnyire {U}-t nem tartalmazó magánhangzók után, két lexéma kőré (*qayan* 'kagán', ill. az *ol* mutató névmás *an+* ragozási töve) fókuszálva. E jelenség okainak tárgyalása jelen esetben eltérítene vizsgálatunk tárgyától.

6 esetben találunk <(+)nyng> betűzést. Ez a 6 eset megoszlik szinte az összes lehetséges disztribúciós környezet között ({U} és {I} elemeket egyaránt tartalmazó, vagyis /ö/, /ü/ utáni pozícióra nincs példa). Az egyes szótövek toldalék-magánhangzót megelőző pozícióban levő magánhangzóinak ingadozó írásképeire itt is találunk példát.

A <(+)nyng> betűzés 6 esetével szemben a <(+)n'ng> alakra 15 példát találunk, de minden esetben {U} elemet nem tartalmazó tömagánhangzó után. Az esetragot megelőző magánhangzók esetében itt is találhatunk példát ingadozó betűzésre: *čerig+nij* 'sereg+Gen.' <č'ryk+n'ng> ~ <č'r'k+n'ng>.

4. ábra: Az -(X)p és a +nXŋ szuffixumok /X/ morfofonémájának jelölése

A 4. ábra megmutatja, hogy az <'>-jelölés körülbelül 2-2,5-szeres arányban fordul elő a <y>-dal szemben, a szövegben való összes előfordulást tekintve, a hangtani környezet hátul illetve elől képzett voltától függetlenül.

Az adatokat áttekintve látható, hogy a tárgyalt jelenség megfigyelhető (1) szótőben első, illetve nem első szótagban, szótövön kívül, (2) szinte bármilyen mássalhangzó környezetében, (3) elől illetve hátul képzett magánhangzók környezetében és (4) bizonyos esetekben etimologikus labiális magánhangzók helyén is (vö. 2.3). Vagyis a PON-ban ugyanaz a jelenség az Erdal által ötörökben leírt eseteknél sokkal szélesebb körben megfigyelhető, és míg az ötörökben a hangtani környezet releváns, a PON-ban úgy tűnik, már nem.

3.7 Homográf betűzések a PON-ban

A PON-ban a fent tárgyalt magánhangzó-jelölési eljárás homográf alakokhoz vezetett. Ezáltal előfordulnak olyan, eredetileg eltérő hangtestű szavak, ame-

lyek a PON-ban azonos módon vannak írva. Az adatokat három csoportra oszthatjuk:

(1) Azonos hangrendi környezet, ahol a szópár magánhangzó-fonémája csak az {A} elem meglétében vagy hiányában tér el, és a szövegben mindkét szó adatolható.

<i>/qil-/</i> 'valamit tesz' ~ <i>/qal-/</i> 'marad'	<q'l->
<i>/qilič/</i> 'kard' ~ <i>/qalač/</i> 'törzsnév'	<q'l'č>
<i>/tiš ~ tiš/</i> 'fog (szerv)' ~ <i>/taš/</i> 'kő'	<d'š>
<i>/til ~ til/</i> 'nyelv' ~ <i>/tal/</i> 'fűzfavessző, gally'	<d'l>

(2) Azonos az (1)-sel azzal a különbséggel, hogy a kérdéses szópárnak csak az egyik tagja található meg PON-ban, azonban a pár másik tagja jól adatolt a törökségen belül, tehát feltételezhető, hogy a PON beszélt nyelvjárásában is megvolt (ezeket *-gal jelöltem).

<i>/qiz/</i> 1. 'lány' 2. 'ritka' ~ <i>*/qaz/</i> 'lúd'	<q'z>
<i>/qirq/</i> 'negyven' ~ <i>*/qaraq/</i> 'szemgolyó, pupilla'	<q'r'q>
<i>/yit-/</i> 'elkőborol, elvész' ~ <i>*/yet-/</i> 'elér'	<y'd->

(3) Nem azonos hangrendi környezet, a szópár magánhangzó-fonémája két tulajdonságban tér el egymástól: vagy {I} vagy {A} megléte vagy hiánya.

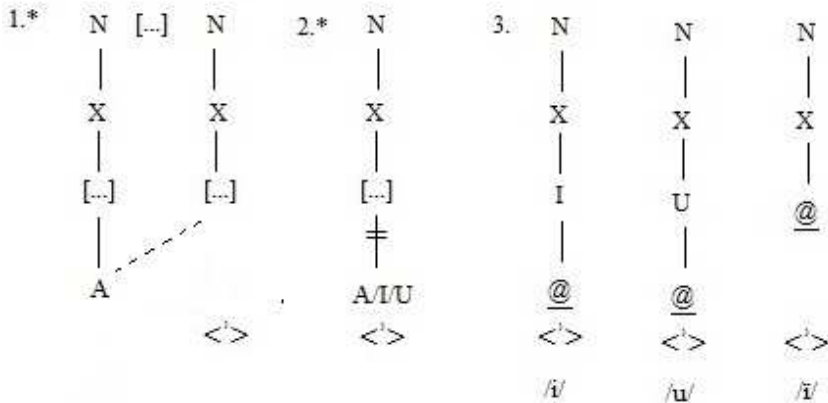
<i>/ič-/</i> 'iszik' ~ <i>/ač-/</i> 'kinyit'	<'č->
<i>/bir/</i> 'egy' ~ <i>/bar/</i> 'van, létezik'	<b'r>
<i>/yit-/</i> 'elkőborol, elvész' ~ <i>/yat-/</i> 'fekszik, lefekszik'	<y'd->

Ez utóbbi csoport esetében tényleges homográfiaőről beszélhetünk, az (1) és (2) esetében azonban az íráskép alapján felmerül a homofónia lehetősége is. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a PON nyelvjárásának /i/ és /a/ fonémája között megszűnt az oppozíció. Ezt azonban nem tartom valószínűnek; az alábbiakban amellet érvelek, hogy a magánhangzók közötti oppozíciók nem szűntek meg, csupán átrendeződtek.

3.8 A PON adatainak fonológiai interpretációja

Az adatok mennyiségéből ítélve feltételezhető, hogy a PON helyesírási eljárása nem csupán írásbeli ingadozást mutat, hanem valós hangtani jelenséget takar. Ennek felszíni tünete az, hogy hátul képzett környezetben az /i/ fonémát, illetve az /X/ [i] realizációját az esetek túlnyomó többségében <'>-fal

jelöli, és ez megfigyelhető /i/ esetében is. A hangváltozás magyarázatára három lehetőség van: (1) nyíltabbá válás ({A} elem terjedése), (2) redukció (elemek lekapcsolása), vagy (3) a fonémák elemei közötti fejviszonyok megváltozása. Az említett folyamatokat az 5. ábra szemlélteti.

5. ábra: 1. nyíltabbá válás 2. redukció 3. fejviszonyok megváltozása

Vegyük sorra a lehetőségeket!

(1) A nyíltabbá válás esetén a kormányzásfonológia elméleti keretein belül azt kellene feltételeznünk, hogy egy {A} elem terjed valahonnan az etimologikusan {A} elemet nem tartalmazó magánhangzó helyére, amely az adatok jó részét tekintve nem kivitelezhető, tekintve, hogy számos szó egyáltalán nem tartalmaz {A} elemet hordozó fonémát.

(2) A redukció esetében meg kell állapítanunk, hogy mely elem kapcsolódik le. Az {A}-t kizárhatjuk, hiszen a PON-ban vizsgált adataink etimologikusan eleve nem tartalmazznak {A}-t. Az {U} lekapcsolása szintén csak a vizsgált adataink egy töredékét magyarázná (l. 3.5. rész), és a központi probléma érintetlenül maradna. Az {I} lekapcsolásával a magánhangzók közötti elől-/háttulképzettségi oppozíció megszűnne. Az adataink alapján azt láttuk (lásd 3.3., illetve 3.4. rész), hogy szintén nem ez a helyzet, mivel a megfelelő adatok többségében az {I} elemet jelölő <y> betűzés megmarad. Eszerint a redukciót is kizárhatjuk.

(3) Az összes adat tükrében tehát egy lehetőség marad, az <'>-fal jelölt nem /i/ hangok esetében a {@} elem dominánssá válása, miközben az /i/ esetében nincs tényleges változás, és a rendszeren belül elfoglalt helye nem vál-

tozik. Közben szem előtt kell tartanunk, hogy az írásképe a fenti érvelés értelmében a kérdéses adatok esetében a fejként szereplő elemet jelöli.

További érv, hogy a modern törökségen belül az adataink által tükrözött széleskörű nyíltabbá válási folyamatot nem ismerünk, viszont a fent leírt fejviszony-változási folyamatot igen, mégpedig a volgai törökség körében, vagyis a modern tatár, illetve baskír nyelvben (a csuvaszt a PON köztörök jellegzetességei alapján eleve kizárhatjuk).

4. A PON mint ujjur írásos volgai kipcak szöveg

Ismert, hogy a volgai kipcak magánhangzórendszer az ótörökhöz képest teljes rendszereltolódáson ment keresztül, amely tulajdonképpen két egymással összefüggő lépésben zajlott le: (1) eredeti középső nyelvállású vokálisok zártabbá váltak (vagyis {A} elemük lecsatolódt), majd (2) a fonológiai opozíció megőrzésének érdekében az eredeti zárt vokálisok a szakirodalom által használt terminussal „redukálódtak”, vagyis képzésük elmosódottabbá vált. Ezzel együtt járt egy centralizációs folyamat is (Berta 1998, 283). Ez a kormányzásfonológiai keret szerint azt jelenti, hogy a volgai kipcakban az eredeti zárt vokálisok esetében a { @ } elem vált dominánssá.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a volgai kipcak magánhangzórendszere már változásban volt, és a felé az állapot felé tartott, amelyet ma ismerünk, és a PON ujjur írásváltozata mögé ezt a rendszert illesztjük, akkor választ kapunk a PON szokatlan magánhangzó-jelölésének kérdésre.

A 3. táblázat mutatja az ótörök magánhangzók volgai kipcak reflexeit (félkövér), illetve azt, hogy ezeket a hangokat mely grafémák jelölhetik a PON-ban.

A labiálisok változását az ujjur írásrendszer voltaképpen elfedi, mivel ott csak az {U} elemet jelöli. A változás tehát kevés kivétellel csak a {U} elemet nem tartalmazó magánhangzók jelölésén érhető tetten. Szótövekben az {I} elem esetében erre már több példa található, viszont az esetek többségében szótövekben a helyesírás mégis az eredeti minőséget jelöli. Az eredeti /i/ jelölése szinte rendszerszerűen <'>-fal történik, amely metódus gyakoriságában eltér az ótörökben alkalmazottól. A magánhangzó-harmóniára érzékeny toldalék-magánhangzók esetében az <'> betűzés túlnyomó többségbe került a <y>-dal szemben. Úgy tűnik, a szöveg lejegyzője számára az <'> alkalmazásabbnak tűnt a centralizált /i/ lejegyzésére, holott annak a realizációja igen, de rendszerben elfoglalt helye voltaképpen nem változott.

3. táblázat: A volgai kipcsek magánhangzórendszer ujjur írással

2.centralizáció	/i/ > /ĕ/ {@I} <y>/<'>	/ü/ > /ö/ {@IU} <w>	/i/ > /ĩ/ {@}	/u/ > /ō/ {@U} <w>/<'>
1. záródás	[e] > /i/ {AI} <y>/<'>	/ö/ > /ü/ {AIU} <w>		/o/ > /u/ {AU} <w>
	/ä/ {AI} <'>		/a/ {A} <'>	

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a PON helyesírási módszere a használt írásrendszer tökéletlensége ellenére igyekszik a kiejtés szerinti betűzést adni, amiből következtetni lehet a szövegben rögzített nyelvjárás sajátosságaira. E nyelvjárás magánhangzórendszere PON keletkezésekor a mai volgai kipcseknek megfelelő állapot felé tartott, de ez a változás feltehetően még nem fejeződött be. A szöveg a tartalmi jellegzetességei alapján legkorábban a XV. században keletkezhetett. Ennek alapján a volgai kipcsek magánhangzórendszerének eltolódását erre az időszakra kell tennünk.

Hivatkozások

- Bang, Willy – Reşid Rahmeti Arat 1936. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, Burhaneddin Basımevi.
- Bakır, Abdullah 2008. Tevārīh-i Āl-i Selçuk Oğuz-nâme'si. In: *Turkish Studies* 3/7: 163–199.
- Berta, Árpád 1998. Tatar and Bashkir. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 283–300.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, The Clarendon Press.
- Daniels, Peter, T. (ed.) 1996. *The World's Writing Systems*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Desmaisons, Petr Ivanovič (ed.) 1970. *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul Ghâzi Béhâdour Khân*. Amsterdam, St. Leonards.
- Eraslan, Kemal 1976. Manzum Oğuznâme. In: *Türkiyat Mecmuası* 18. 189–244.
- Erdal, Marcel 1998. Old Turkic. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 138–157.

- Erdal, Marcel 2004. *A grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston, Brill.
- Harris, John 1994. *English Sound Structure*. London, Wiley.
- Jahn, Karl 1969. *Die Geschichte der Oguzen des Rašīd ad-Dīn*. Wien, Böhlau.
MS – No 1001. Bibliothèque Nationale, Supplément Turc. Paris.
- Nour, Riza 1928. *Oghuz-namé, épopée turque*. Alexandrie, Societé de Publications Egyptiennes.
- Ölmez, Zuhâl Kargı 1996. *Ebulgazi Bahadur Han – Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykötüğü)*. Ankara, Simurg.
- Pelliot, Paul 1930. Sur la légende d'Uğuz-Khan en écriture ouïgoure. In: *T'oung Pao* 27: 247–358.
- Radloff, Wilhelm 1891. *Das Kudatku Bilik von Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun*. St. Petersburg, J Glausnof, Eggers & Comp u. C. Rickler 232–244.
- Róna-Tas, András 1998. Old Turkic Writing Systems. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 126–137.
- Ščerbak, Aleksandr Mihailovič 1959. *Oguz-nāme; Muḫabbat-nāme*. Moskva, Izdatel'stvo vostočnoj literatury.